

EESTI KAASSÕNADE TÄHENDUSTE KIRJELDAMISE PROBLEEMIDEST*

ANN VEISMANN

Sissejuhatus

Artikli üks eesmärke on tutvustada probleeme, mis on tekkinud eesti kaassõnade tähenduste kognitiivsemantilisel käsitlemisel. Sellega seoses püüab artikkel empiirilistele andmetele tuginedes näidata, milliste asjaoludega peaks arvestama polüseemsete kaassõnade tähenduste kirjeldamiseks võrgustikke koostades.

Pre- ja postpositsioonid uurimisobjektina on seotud kognitiivse keeleteaduse kahe laia teemavaldkonnaga. Ühelt poolt on selleks ruumisuhete uurimine (valdav osa kaassõnu väljendab ühe peamise suhtena ruumisuhteid¹), teiselt poolt grammatiliste ja poolgrammatiliste üksuste polüseemia uurimine (s.t kognitiivlingvistiline seisukoht, et ka täistähenduslikust sõnast grammatilismate keeleüksuste puhul saame rääkida tähendustest ja polüseemiast).

Sõnaliigi ja tähenduse vastavus on omaette oluline uurimisobjekt, aga selles artiklis ma sõnaliigilisusele tähelepanu pöörata ei jõua. Olen võtnud seisukoha, et nimetan vaadeldavaid sõnu *üle* ja *peale* kaassõnadeks, millena nad valdavalt esinevad, kuid tähendusi kirjeldades olen arvesse võtnud, et neid kasutatakse ka adverbi ja afiksaaladverbina. Toetun siin muu hulgas Elisabeth O'Dowdi uurimusele, milles ta väidab, et sõnaliik sõltub niisugustel juhtumitel (kas kaassõna, adverb või afiksaaladverb) pragmaatilis-funktsionaalsetest teguritest ehk niisiis sellest, kuidas infot tahetakse edasi anda (O'Dowd 1989: 10–11, 41–103).

Teemad, mida puudutan enne eesti keele materjali juurde jõudmist, annavad kaassõnade tähenduste uurimise üldise tausta kognitiivses keeleteaduses. Peamine probleem, millele artiklis tähelepanu pööran, on seotud tähendusvõrgustikus keskse tähenduse leidmisega.

1. Katselised meetodid kognitiivses semantikas

Viimasel ajal on kognitiivses keeleteaduses üha laienenud diskussioon keeleteaduses kasutatavate meetodite üle. Üks keeleteaduse kognitiivset paradigma iseloomustavaid tunnuseid on olnud suurem püüd keelekirjelduse psühholoogilise reaalsuse poole. Püüd selle poole, et keel kui inimese üks võimeid teiste võimete seas saaks kirjelduse, mis toetuks psühholoogilistele faktidele (ehk sellele, mis on inimese mõtlemise ja teadmiste kohta teada) ega kirjeldaks keelt muust tunnetusest eraldiseisva, sõltumatu süsteemina. Samuti on

* Artikli valmimist on toetanud ETF-i grant nr 5813.

¹ Näiteks Paula Palmeose eesti kaassõnade ülevaatest leiab üle 30 postpositsiooni, mis väljendavad ruumisuhteid (Palmeos 1973: 8–24).

iseloomustanud kognitiivset lähenemist soov arvesse võtta korraga nii keele diakroonilist arengut kui ka sünkroonilist seisu.² 2003. aastal toimus New Yorgis Cornelli Ülikoolis seminar teemal „Kognitiivse lingvistika meetodid”, kus arutati selle üle, milliseid meetodeid võiks või peaks kognitiivne keeleteadlane kasutama ja kuidas kindlustada, et (kognitiivne) lingvistika oleks teaduslikult usaldusväärne. Seminari järel ilmunud kogumiku eessõnas loetleb Leonard Talmy keeleteaduse kaheksa uurimismeetodit, mida on võimalik lisada analüütilisele mõtlemisele: üldisemalt liigitatult on need introspektsioon, audio- ja videosalvestiste analüüs, korpusanalüüs ja eksperiment (Talmy 2006: xi–xx). Raymond W. Gibbs Jr. toob oma artiklis välja ohud, mis varitsevad keeleteadlast, kes kasutab ainult introspektsiooni (Gibbs 2006: 2–5). Tema kokkuvõte on, et keeleteadlane ei pea tingimata ise tegema katseid, et olla teaduslikult usaldusväärne, kuid ta peab hoolima empiirilistest meetoditest (Gibbs 2006: 16–17). Introspektsiooni ja empiiriliste meetodite vahekorrast lingvistikas on Emakeele Seltsi aastaraamatus kirjutanud Tuomas Huumo, arutledes selle üle, kuidas ka introspektsiooni saab pidada usaldusväärseks meetodiks (Huumo 2008). Minu artikkel käsitleb küsimusi, milline võiks olla korpusanalüüsi ja eksperimendi roll eesti keele kaassõnade (*üle*, *peale*) polüseemia selgitamises ja mida me saame järeldada meetodite abil saadud tulemustest.

2. Radiaalne võrgustik polüseemia kirjeldamise vahendina

Radiaalse võrgustiku mudel on polüseemse (kaas)sõna tähenduste kirjeldamiseks kognitiivses semantikas levinud alates 1980. aastatest (Brugman 1988; Lakoff 1987).

Radiaalse tähendusvõrgustiku keskmes paikneb sõna põhitähendus, mille ümber koonduvad kõik teised tähendused. Omavahel on tähendused seotud süsteemaatiliselt. Sellise võrgustiku graafiline kujutis annab meile teada, kui lähedalt või kaugelt on erinevad tähendused üksteisega (ja keske tähendusega) seotud: mida lähemal võrgustikus tähendused üksteisele asuvad, seda lähemalt seotud nad on. Kesksemad liikmed on tüüpilisemad, perifeersemad esindavad ebatüüpilisemaid tähendusi.

Tähendustevahelised seosed on kirjeldatavad mitmesuguste uute tähenduste tekkimise mehhanismidega (nt metafoor, skeemkujutuslik transformatsioon, metonüümia, mõisteline kattumine jm), needsamad mehhanismid iseloomustavad ka üldiselt inimese mõtlemist ja abstraktsetest asjadest arusaamist.

John R. Taylor on nimetanud radiaalset võrgustikku üheks vahendeist, mille abil on võimalik polüseemiat käsitledes saada korraga nii üksikasjalik semantiline eristus kui ka üldisem, skemaatiline tähendus, mis hõlmab spetsiifiliste tähenduste rühmade ühisjooned (ja mis peaks muidu kokku käima monoseemilise käsitlusega). „Erinevate skemaatilise tasandite tähendused esitatakse tüüpiliselt võrgustiku vormis nii, et spetsiifilisemad tähendused on skemaatilisemate viimistlused” (Taylor 2006: 55).

² Kognitiivse semantika ja ajaloolise semantika vahekorra kohta vt nt: Historical Semantics and Cognition 1999; Sweetser 1990: 18–22.

Radiaalsete võrgustike kasutamise ja populaarsuse kognitiivsemantilistes uurimustes võib kokku võtta David Lee õpiku lausega: „Radiaalsed võrgustikud heidavad suurel määral valgust küsimusele, kuidas üksikud mõisted ja mõisteväljad suhestuvad üksteisega mingi kindla keele kõnelejate vaimus. Sedamööda, kuidas arenevad erinevate keelte kognitiivsemantilised kirjeldused, saame kasutada radiaalse kategooria struktuure selleks, et välja selgitada loomulikud kognitiivsed suhted” (Lee 2004: 54).

3. Prototüüpsus

Tähenduse radiaalse võrgustiku mudeli arendamine on toetunud algusest peale psühholoogiast tuntud prototüübi efekti uuringutele (nt Rosch 1975; 1978; Rosch, Mervis 1975). Need uuringud tegelesid loomulike semantiliste kategooriatega ja neis väidetakse, et kategooria liikmed on organiseeritud prototüübi ümber perekondliku sarnasuse alusel, selle järgi, kui palju neil on ühiseid omadusi (Rosch, Mervis 1975: 575).

Kognitiivse keeleteaduse sellist suunda on nimetatud kognitiivseks leksiikaalseks semantikaks. Seda iseloomustab seisukoht, et keelelised üksused (sõnad) on mõistelised kategooriad: sõna esindab erinevate, kuid seotud tähenduste kategooriat, mis väljendab tüüpilisuse efekti (Evans, Green 2006: 328). Niisiis räägitakse radiaalse tähendusvõrgustiku kesketest liikmetest kui selle sõna tähenduste prototüüpsematest esindajatest.

Claudia Brugman ja George Lakoff näitasid esimestena, et inglise polüseemse sõna *over* 'üle' tähendused võiksid olla inimese mõtlemises organiseeritud radiaalse kategooriana (Lakoff 1987; Brugman 1988; Brugman, Lakoff 1988). Nad väitsid, et polüseemia peegeldab mõistelist organiseeritust ja on seega pigem mentaalse representatsiooni tasandi nähtus kui täiesti pindmise (s.t ainult keelelise) tasandi nähtus (Evans, Green 2006: 330).

Prototüüpse kategooria mudelit saab kasutada kas kirjeldavalt või seletavalt. Kui prototüüpsust aktsepteeritakse sünkrooniliste kategooriate adekvaatse kirjeldamise mudelina, siis saab semantilise muutuse iseloomu seletada sellest mudelist tulenevate ennustustega (Geeraerts 1999: 91–92). Prototüüpsusest kui seletusvahendist rääkides võrdleb Dirk Geeraerts prototüübi mudeli kasutamist semantikas loomuliku fonoloogia ja loomuliku morfoloogiaga grammatikakirjeldustes (Geeraerts 1999: 97). Lühidalt kokku võttes võib öelda, et kognitiivne süsteem soosib prototüüpseid kategooriaid, sest need võimaldavad tal täita informatsioonilise tiheduse, struktuurilise stabiilsuse ja paindliku kohanemise funktsionaalseid nõudmisi (Geeraerts 1999: 98).

Prepositsioonide tähendusvõrgustike kirjeldajatelt on siiski ka teistsuguseid arvamusi. Näiteks ütlevad Andrea Tyler ja Vyvyan Evans tähendusvõrgustiku keskmee üle arutledes: „Kui prototüüpsuse mõiste on olnud kasulik objektide kategoriseerimisest ning taju ja tunnetuse vahelisest suhtest mõeldes, siis on ebaselgem, kas see on ikka kasulik leiutis leksiikaalsest kategoriseerimisest mõeldes, eriti mitteobjektide puhul, nagu seda on suhted ja protsessid” (Tyler, Evans 2003: 46). Nad toovad näiteks, et Annette Herskovits ei nimeta kesket tähendust prototüübiks, vaid ideaalseks tähenduseks (Hers-

kovits 1986: 39). Nad ise on nimetanud tähendusvõrgustiku keskme hoopis protostseeniks (Tyler, Evans 2003: 50–53). Kuid tähendusvõrgustiku keskme kuidagi teisiti kui otsesõnu prototüübiks nimetamine on levinud ka teistel. Näiteks George Lakoff nimetab inglise sõna *over* tähendusvõrgu keset idealiseeritud kognitiivseks mudeliks (Lakoff 1987: 417–418) ja Claude Vandeloise otsib prepositsioonidele loogilist tõukejõudu (Vandeloise 2006: 151).

Hubert Cuyckens, Sally Rice ja Dominiek Sandra on empiirilisi (täendus)uuringuid tehes tõstnud muu hulgas esile samuti küsimuse, milline on prototüüp, mille ümber kategooria organiseerub: kas prototüüp on skeem, spetsiifiline eksemplar või mingi näidete rühma keskne liige (Cuyckens, Sandra, Rice 1997: 37). Oma artiklis keskenduvad nad nende küsimuste asemel rohkem siiski polüseemia ja tähenduse mentaalse representatsiooni probleemile.

4. Kui palju on tähendusvõrgustikus tähendusi?

Kognitiivsetele keeleteadlastele, kes tegelevad sõna tähenduste kirjeldamisega radiaalse võrgustiku mudeli abil, on (juba üle kümne aasta tagasi) hakanud ette heitma nn ohjeldamatut polüseemiat. Sellise ohjeldamatu polüseemia lähteks peetakse ikka sedasama juba varem viidatud C. Brugmani ja G. Lakoffi sõna *over* analüüsi, mis on olnud paljude kognitiivsemantiliste tööde eeskujuks ja millest leiab inglise sõnale *over* 22 tähendust.³

Aastail 1995–1999 ilmus terve rida kognitiivse semantika artikleid, kus kritiseeriti nn keeleteadlase suvast lähtuvaid tähendusvõrgustikke ja kus kirjeldati katseid, mille abil püüti kindlaks teha 1) mida võib pidada eraldiseisvaks tähenduseks, 2) milliseid tähenduserinevusi tajuvad keelekasutajad polüseemsetes sõnades ja 3) milline võiks olla prototüüpne tähendus (nt Sandra, Rice 1995; Rice 1996; Cuyckens, Sandra, Rice 1997; Frisson, Sandra, Brisard, Cuyckens 1996; Gibbs, Matlock 1999; 2001).

Dominiek Sandra ja Sally Rice on esitanud järgmised (prepositsioonide) kognitiiv-semantiliste tähendusvõrgustike nõrkused: 1) puudub selge metodoloogia, kuidas identifitseerida eraldiseisvaid kasutamistüüpe, 2) võrgustikumudeli esitamise variante on liiga palju, 3) pole selge, kas kasutamistüübid vastavad semantilistele eristustele (sõna erinevatele tähendustele) või osutuslikele eristustele (ühe tähenduse erinevatele kontekstualiseeringutele) ja 4) pole kindlaks määratud, milline peaks olema võrgustiku kognitiivne tõlgendus (Sandra, Rice 1995: 89). John R. Taylor on nimetanud seda kõike kokkuvõtvalt polüseemia ontoloogiliseks ja metodoloogiliseks probleemiks (Taylor 2006: 59).

D. Sandra ja S. Rice on kirjeldanud ka katseid, mis üritavad selgitada kõnelejate mentaalses representatsioonis leiduvate eristuste ja leksikaalse võrgustiku keeleteaduslike eristuste vahekorda (Sandra, Rice 1995: 104–123). Nad alustasid oma uurimust nn nullhüpoteesiga, mille järgi keelekasutaja ei tee prepositsiooni kasutusjuhtudel vahet, rääkida saab ainult ühest väga üldisest tähendusest, mis katab kõik juhud (Sandra, Rice 1995: 105). Et sellist (monoseemia) seisukohta hinnata, kasutati lähteandmetena ühe prepositsiooni (inglise *at* 'juures, ajal, suunas, suhtes') väga mitmesuguseid ruumilise, aja-

³ C. Brugmani (ja G. Lakoffi) sõna *over* analüüsi kritiseeritakse näiteks töös Zlatev 2003.

lise ja abstraktse tähendusega näiteid. Kuid autoreid huvitas (peale monoseemia kummutamise) ka see, kas keelekasutajad teevad peenemat vahet, kui on ruumi, aja ja abstraktse suhteliselt jämeda taseme eristus (s.t nii üksikasjalikke eristusi, nagu neid kajastavad kognitiivsemantilised radiaalsed tähendusvõrgustikud). Samuti huvitas neid, kas keelekasutajad tajuvad valdkondadevahelisi seoseid (s.t nt ruumi- ja ajaväljendi seost) (Sandra, Rice 1995: 106). Oma küsimustele vastuse saamiseks tegid nad kolm katset: lausete sorteerimise, lausete sarnasuse hindamise ja vastuvõetavuse hindamise katse. Katsete tulemuste põhjal jõudsid nad järeldusele, et 1) tugev monoseemiat pooldav vaade ei saa kehtida, 2) keelekasutajate mentaalses representatsioonis on vahe prepositsioonide ajalisel ja ruumilisel tähendusel, 3) keelekasutaja paistab tegevat ka peenemaid eristusi, näiteks kirjeldatavate objektide dimensiooni järgi (Sandra, Rice 1995: 122–124).

5. Kas keskne tähendus on ruumiline?

Suurt osa kaassõnade polüseemia käsitlusi ühendab see, et uuritud sõnade radiaalse tähendusvõrgustiku kese seostatakse ruumivaldkonnaga. Nii on näiteks Claude Vandeloise kindlalt veendunud, et ruumilise tähendusega sõnade polüseemia tõukejõud on ruumisuhete valdkonnas. „On autoreid, kelle jaoks prepositsioone võib kasutada mis tahes valdkonnas ja ruumivaldkonnal ei ole teiste ees mingit eelist.⁴ Nende jaoks ei ole olemas ruumiprepositsioone. Kuid kui ruumi käsitleda meie konkreetse välise kogemuse osana, siis ma usun, et paljude prepositsioonide ruumiline tähendus mängib määravat osa kogu nende distributsioonis” (Vandeloise 2006: 139).

A. Tyler ja V. Evans, kes oma sõnutsi on võtnud vastu D. Sandra ja S. Rice'i väljakutse määrata kindlaks selged otsustamisprintsiibid, mis muudavad semantilise võrgustiku analüüsi objektiivseks ja verifitseeritavaks (Tyler, Evans 2001: 724–765; 2003: 37–40), seovad uue eraldiseisva tähenduse kindlaksmääramise otseselt ruumilisusega ja ruumis paiknemisega. Esiteks peab nende järgi iga uus eraldiseisev tähendus olema kas mitteruumiline, sest keskne tähendus (ehk nende nimetuse järgi protostseen) on ruumiline, või peab sellega kaasnema trajektoori ja orientiiri teistsugune asetus kui keskses protostseenis, s.t see peab sisaldama sellist lisatähendust, mis ei ilmne ühestki teisest selle sõnaga seotud tähendusest, ning teiseks ei tohi uus tähendus olla kontekstist järeldatav (Tyler, Evans 2003: 42–45).

Keskse tähenduse määramisel on A. Tyler ja V. Evans (toetudes osalt Ronald Langackerile) arvestanud järgmiste teguritega: 1) varaseim teadaolev tähendus, 2) semantilises võrgustikus domineerimine, 3) suhted teiste ruumipartiklitega, 4) lihtne ennustada tähenduse laienemisi (tuletatud tähendusel on kontekstivariatsioone, mis võivad muutuda tähendusteks) (Tyler, Evans 2001: 734–735; 2003: 47–59). Lisada võib ka: viienda teguri: kasutatakse liitvormides (Tyler ja Evans 2003: 48).

See tähendab, et A. Tyleri ja V. Evansi käsitluses on kaassõna keskne tähendus otseselt põhjendatud mingi kindla pidevalt ettetuleva ruumilise stseeniga. Samal ajal on nende printsiibid puhtteoreetilised, nad ei ole teinud oma käsitluse toetuseks katseid ega korpuseuuringuid.

⁴ C. Vandeloise viitab järgmistele töödele: Cadiot, Visetti 2001; Gilbert 2003.

6. Andmed üle ja peale kohta

Kõike eelnevat olen püüdnud arvesse võtta eesti keele kaassõnadele kognitiiv-semantilisi radiaalseid tähendusvõrgustikke luues.

Polüseemse kaassõna tähendusvõrgustiku väljaselgitamise esimeseks sammuks olen pidanud keskse tähenduse määramist. Võimalik oleks ilmselt ka teistpidi toimimine: kõigepealt selgitada välja sõna eristatavad tähendused ja seejärel otsustada, milline neist domineerib semantilises võrgustikus (või on prototüüpne vms).

Samal ajal tuleb arvestada, et tähendusvõrgustiku keskmes ei pruugi asuda teiste tähendustega võrdne tähendus (mida võiks pidada sõna prototüüpseks tähendusvariandiks). Eri autorid nimetavad ja defineerivad polüseemia võrgustiku keset erinevalt (vt 3. alapeatükki).

Sõnade *üle* ja *peale* tähenduste käsitleuses olen püüdnud arvestada nii teoreetilisi seisukohti kui ka teha empiirilist uurimistööd. Otsustasin vaadata, millised tähendused on nendel sõnadel kõige sagedasemad kirjakeele korpuses, uurida varaseima tähenduse määramise võimalusi ja teha katseid tavaliste keelekasutajatega.

Gaëtanelle Gilquin on toonud välja need tegurid, mida tema arvates tuleks arvestada prototüübi otsimisel. Ta on seisukohal, et kõige parem on prototüüpsust kirjeldada mitmepalgelise mõistena, mis ühendab esiteks „kognitiivses lingvistikas leiduvad teoreetilised konstruktid, mis põhinevad sügavalt juurdunud neuroloogilistel printsiipidel nagu näiteks konkreetse juhtpositsioon abstraktsuse ees”, teiseks „(autentses) keeletarvituses sagedasti ette tulevad mustrid, nagu need ilmnevad korpustes”, kolmandaks „abstraktse mõtlemise manifestatsioonid „esimesena tuleb meelde”, nagu need ilmnevad esilekutsumistestides”, ja lõpuks „võib-olla muud aspektid, mis aitavad kaasa prototüübi kognitiivsele esilduvusele” (Gilquin 2006: 180).

Margaret E. Winters on süntaktiliste konstruktsioonide (näiteks fraasi, klausi, lause) prototüüpsust uurides loetlenud mitmesuguseid omadusi, mida arvesse võtta, nende hulgas on näiteks ka sagedus, esilduvus ja loomulikkus (Winters 1990: 289–296).

Nagu 4. alapeatükis viidatud, saab D. Sandra ja S. Rice'i katseid aluseks võttes väita, et keelekasutajad eristavad selgelt niisuguseid üldisi tähendusvaldkondi, nagu on ruum ja aeg. Seepärast analüüsisin sõnade *üle* ja *peale* keskset tähendust, otsides esmalt just neid tähendusvaldkondi sageduse, varasemuse ja esilduvuse mõttes. See tähendab, et enne ühe ruumilise tähenduse (või stseeni, skeemi vm) tähendusvõrgustiku keskmesse tõstmist tahtsin veenduda, et ruum on sageduse, varasemuse ja esilduvuse võimalikku parameetrit arvesse võttes kõige olulisem (vähemalt sõnade *üle* ja *peale* jaoks). Kui selgub, et ruumi valdkond on tõepoolest kõige sagedasem, kõige varasem ja keelekasutaja jaoks kõige esilduvam, siis saab ruumi valdkonnast edasi otsida (prototüüpset) keskset tähendust, millest kõik teised tähendused hargnevad.

Toon siin näiteks mõlema sõnaga ruumi, aja ja abstraktsest valdkonnast mõne lihtsa lause, et liigituse alus oleks selge. Rohkem näiteid võib leida minu varasematest nende sõnade tähendusi käsitlevatest kirjutistest (Veismann 2004; 2006a; 2006b):

RUUM: Sõdurid marssisid **üle silla**. Pane raamat **laua peale**.

AEG: Külastan juuksurit **üle nädala**. Saime **üle hulga aja** kokku. Koosviibimine venis **mitme päeva peale**. **Peale tööd** lähen koju.

ABSTRAKTNE: Mõtlesin **ettepaneku üle**. Sooja on **üle 20 kraadi**. Mõtlen oma **laste peale**. Loodan **sinu peale**.

7. Varasemus

On väidetud, et polüseemia on diakroonilise semantilise muutuse sünkrooniline peegeldus (nt Geeraerts 1997: 6). Varaseim teadaolev tähendus on üks kõige tõenäolisemaid kandidaate keskse tähenduse kohale, muu hulgas sellegi pärast, et erinevalt teistest sõnaklassidest on prepositsioonidel varaseim tähendus endiselt sünkroonilise semantilise võrgustiku aktiivne osaline, nii on näiteks inglise *over* 'üle' seotud sanskriti sõnaga *upan* 'kõrgemal' (Evans, Green 2006: 345).

Nimisõnad on grammatikaliseerunud nii ruumi- kui ka muid suhteid väljendavateks kaassõnadeks paljudes keeltes (vt nt Heine 1989). Soteria Svorou on toonud välja kolm substantiivide klassi, millest kujunevad lokatiivsed markerid: kehaosi, objektiosi (nt tippu, äärt, külge jne) ja keskkonnaobjekte (taevast, põldu, maja jne) tähistavad nimisõnad (Svorou 1986: 523). Bernd Heine näitab (Aafrika keelte varal), et mõttekas on rääkida peamiselt kehaosade ja keskkonnaobjektide nimetustest, sest objektiosade nimetused pärinevad enamasti neist kahest (Heine 1989: 88). Kehaosamudel võtab aluseks püstises asendis inimese kehaosad ja kasutab neid peamise vahendina ruumisuhete ja orientatsiooni jaoks (Heine 1989: 89–90). Tähelepanuväärne on, et B. Heine uuritud Aafrika 125 keelest 40-s oli inimese pead tähistav sõna mõiste ON 'peal, peale, pealt' allikaks (Heine 1989: 88). Mõiste ON väljendamiseks oli 36,8%-l uuritud Aafrika keeltest kasutusel kehaosamudel ja 27,2%-l keskkonnaobjektimudel (Heine 1989: 95).

Eesti keeles on samalaadne kunagine tõenäoline grammatikaliseerumine läbi näha sõnast *peale*, mis on ilmselt kujunenud kehaosanimetusest *pea* ja allatiivi lõpust *-le* koosnevast nimisõnavormist (kehaosanimetuse lokatiivse vormi baasil tekkinud kaassõnad on tavalised näiteks ka Aafrika keeltes, vt Heine 1989: 102). Ilmselt peab selle infoga arvestama ka kesksel tähendust otsides. Kehaosanimetuse *pea* tähenduse laienemine abstraktsemaks ruumisuhteks 'ots, tipp, kõrgem koht' on lisaks jälgitav eesti keele kohanimesdes (vt nt Suutari 2004; üldiselt sellise skeemi kohta vt nt Heine 1997: 139).

Läänemeresoome keelte kaassõnade ja käänete morfosüntaktilisest kujunemisest on kirjutanud Riho Grünthal (2003). Soome ja eesti keele kehaosanimetuste grammatikaliseerumisest kirjutanud Krista Ojutkangas on vaadelnud eesti kehaosanimetusi *käsi*, *kõrv* ja *kül*, millest on välja arenenud sellised abstraktsed väljendid nagu *küsi minu käest*, *istu minu kõrvale*, *uurin asja igast küljest* (Ojutkangas 2001). Eesti keele kaassõnade *rinnas*, *ase mele*, *asemel*, *heaks*, *kesk(el)*, *kombel*, *kõrval*, *kätte*, *käes*, *käest*, *nimel*, *poole*, *pool*, *poolt*, *poolest*, *pärast*, *pärale*, *päral*, *päralt*, *sekka*, *seas*, *taval*, *tarbeks*, *viisi* grammatikaliseerumisest on vana kirjakeele põhjal kirjutanud Külli Habicht (2000; 2001). Ta toob välja, et need sõnad olid vana kirjakeele perioodil alles grammatikaliseerumas nimisõnast kaassõnaks ja sõnaliigilise kuuluvuse poolest kõikuvad (Habicht 2001: 94).

Sõnade *üle* ja *peale* puhul samal kombel klassikalist grammatikaliseerumisahelat uurida ei saa, sest eesti vanema kirjakeele ajaks olid need sõnad juba väljakujunenud kaassõnad. Vanimatest, XVI–XVII sajandi tekstidest selgub, et vanas kirjakeeles väljendasid kaas- ja määrsõnad *üle* ja *peale* valdavalt abstraktseid suhteid (Tartu Ülikooli vana kirjakeele korpus⁵; Ehasalu, Habicht, Kingisepp, Peebo 1997; Habicht, Kingisepp, Pirso, Prillop 2000; Kingisepp, Habicht, Prillop 2002). Näiteid on ka ruumisuhete väljendamise kohta, aga ajasuhete väljendamise kohta väga vähe ja need võivad erineda tänapäevasest keelest. Kristiina Ross on osutanud, et alaleütlevat käänet ja *peale*-kaassõnafraasi esineb välissihthkoha tähenduses Georg Mülleri jutlustes võrd-selt vähe (nii 13 adessiivist kui ka 17 *peale*-ühendist ainult kolm): „Tavaliselt esineb see kaassõnaühend aga rektsoonilise laiendina enam-vähem samade verbide juures nagu tänapäeva keeles: 'mõtlemä', 'vaatama', 'lootma', 'halas-tama', nt *motle minu põle*” (Ross 1997: 191).

See tähendab ühelt poolt seda, et nende sõnade varaseimat (ja keskset) tähendust otsides saab tugineda vaid teoreetilisele keeleajaloole ja grammatikaliseerumisteooriale. Teiselt poolt oletan, et kui sõna on juba grammatika-liseerunud kaas- ja määrsõnaks, siis tähendab see kohe ka võimalust kasu-tada teda nii ruumiliste kui ka abstraktsete suhete väljendamiseks.

Vana kirjakeele andmete põhjal oleks huvitav veel uurida kaassõnade *peale* ja *üle* saksapärasest kasutamist ning suhet kohakäänetega. Seda, et kaas-sõnade laialdane kasutamine – (koha)käänevormi asemel – on üks suure-maid saksapärasusi näiteks Joachim Rossihniusel ja Georg Mülleril, on väl-ja toonud K. Ross (1999: 10–11).

8. Sagedus tänapäeva kirjakeeles

Olen loendanud sõna *üle* näiteid 1890., 1930. ja 1990. aastate aja- ja ilukir-janduskeeles.⁶ Esitan siin vaid 1990. aastate statistika. 1990. aastate kirja-keele 208 näitest viitas abstraktsele suhtele 143, ruumile 56 ja ajale 9.

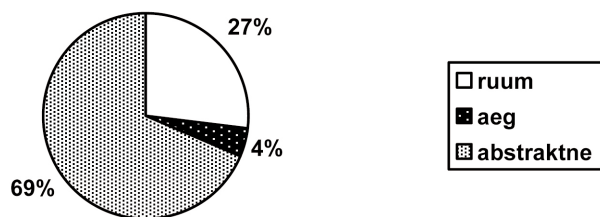
Sõna *peale* sagedused jagunesid 1990. aastate korpuses järgmiselt. Kok-ku analüüsisin 181 lauset, neist 90 pärines ilukirjandusest ja 91 ajakirjandu-sest: abstraktse suhte valdkonda liigitus neist 121, ruumisuhetele viitas 32 ja ajasuhetele 28.

Kokkuvõtteks võib öelda, et sõnadel *üle* ja *peale* on korpuse põhjal saadud sagedusi arvestades tendents esineda pigem abstraktseid suhteid näitavate sõnadena kui ruumisuhete sõnadena.

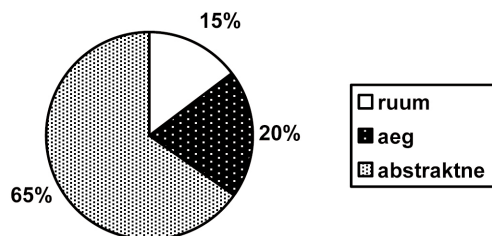
Sageduse ja keeleteadlaste konstrueeritud prototüübi vastuolu on tähel-danud mitu keeleteadlast (vt nt Lemmens 2006; Gilquin 2006). Kausatiiv-konstruksioonide prototüüpsust ja sagedusi uurinud G. Gilquin oletab, et üks põhjusi, miks korpuse põhjal saadud sageduse andmed ei vasta teoreeti-lises kirjanduses esitatavatele keskse (prototüüpse) tähenduse andmetele, on see, et kognitiivne esilduvus (ja niisiis ka prototüüpsus) lihtsalt erinevad sa-gedusest keeles. See, mis tuleb inimesele esimesena meelde (= on prototüüpne), võib toetuda printsiipidele (näiteks sellele, et konkreetsel on juhtpositsioon abstraktse ees), mis ei pruugi – vähemalt mitte samal määral – kehtida sage-

⁵ <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/Kwic2/paring.htm>

⁶ Täpsemaid arvandmeid vt: Pajusalu, Tragel, Veismann, Vija 2004: 110.

Joonis 1. Täendusvaldkondade jagunemine 1990. aastate kirjakeele korpus: *iile*.

Joonis 2. Täendusvaldkondade jagunemine 1990. aastate kirjakeele korpus: *peale*.

duslikult. Kuid ta toob samuti välja, et tema uurimuses ei peegelda ka katseandmed neid mudeleid, mida leiab teoreetilisest kirjandusest. Seepärast jõuab ta järeldusele, et seni kirjanduses esitatud prototüüpse põhjustamise mudelid ei kehti, neil ei ole eksperimentaalset alust ja nad toetuvad peamiselt autorite intuitsioonile (Gilquin 2006: 178).

9. Keelekasutaja arvamus

Sõnade tähenduste leidmise ja nende psühholoogilise reaalsuse kindlaks tegemise katsed ei ole seotud spetsiifiliselt kognitiivse semantikaga, neid on tehtud psühholingvistikas ja leksikograafias juba vähemalt 40 aastat (vt nt Miller 1969; Jorgensen 1990). Mitmesuguseid võimalikke kognitiivlingvistika katseid tutvustab ka eespool mainitud kogumik „Kognitiivse lingvistika meetodid” (Gonzalez-Marquez, Mittelberg, Coulson, Spivey 2006: 250–399).

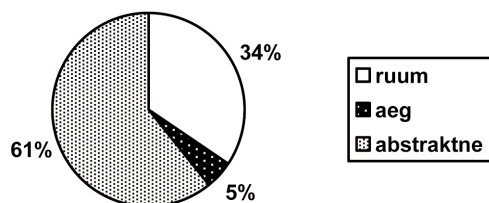
Uuringud on näidanud, et kategooria prototüüpsemad liikmed on kognitiivselt esilduvamad, seepärast peaks olema prototüüpsuse näitajaks produtseerimise lihtsus ja sagedus.

Selle selgitamiseks, kuidas keelekasutaja tähendusi mõistab, on võimalik teha järgmisi katseid (vt nt Raukko 2002, 2003):

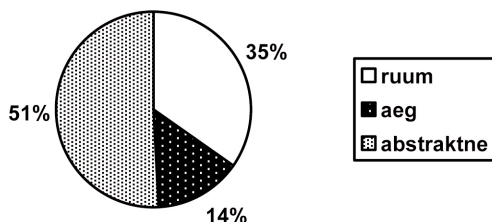
1) sarnasuse määramise katse, mida võib nimetada ka erinevuste hindamise katseks, käib selle kohta, milliseid tähendusi peavad kõnelejad üldiselt sarnasteks;

2) sama eesmärki täidab ka sorteerimiskatse, kus kõnelejad sorteerivad etteantud lauseid tähenduse sarnasuse järgi;

3) produktsioonikatse, kus uuritakse, milliseid erineva tähendusega lauseid kõnelejad mingi sõnaga loovad, või seda, millises tähenduses sõna kõnelejatele esmajärjekorras meenub.

Joonis 3. Täendusvaldkondade jagunemine produktsioonikatses: *üle*.

Joonis 4. Täendusvaldkondade jagunemine produktsioonikatses: *peale*.

9.1. Produktsioonikatse. Katsealusteks olid eesti keele esimese aasta 13 üliõpilast, kellel paluti kirjutada sõnadega *üle*, *peale*, *eest* ja *vastu* (kõik) võimalikud eritähenduslikud laused (fraasid).⁷ Kokku kirjutati sõnaga *üle* 64 lauset ja sõnaga *peale* 69 lauset, s.t keskmiselt mõtles iga katseisik välja 4,9 tähendust sõnale *üle* ja 5,3 sõnale *peale* (vt ka jooniseid 3 ja 4). See sobib üldjoontes kokku andmetega, mis sai Julia J. Jorgensen, keda huvitas, kuidas suhestuvad omavahel polüseemsete sõnade sagedus ja keelekasutajate arvamus nende sõnade tähendustest (kas sagedastele sõnadele antakse rohkem tähendusi). Katse näitas, et väga polüseemsetele sõnadele (sõnaraamatus 11–21 tähendust) annab keelekasutaja keskmiselt seitse tähendust ja tavalise või madala polüseemsusega sõnadele keskmiselt kolm tähendust (Jorgensen 1990: 178).

Moodustatud 64 *üle*-lausest oli ruumivaldkonnaga seotud 22, abstraktseid oli 39 ja ajavaldkonna lauseid 3. *Peale*-lausestest kuulus 24 ruumivaldkonda, 35 viitas abstraktsele suhtele ja 10 ajale. Kui vaadelda seda, milline lause oli esimesena kirjutatud, siis *üle* puhul oli selleks 2/3 juhtudest (8 korral) ruumisuhteid näitav lause.

Kokkuvõtteks võib öelda, et suurem osa katse käigus loodud erineva tähendusega lauseid viitas abstraktsetele suhetele. Tulemused võivad olla seletatavad sellega, et abstraktseid tähendusi on ühel sõnal väga mitmesuguseid (vrd nt *mille üle sa mõtled?* ja *üle kõige armastan apelsine*). Lisaks võis suunata sellisele tulemusele katse ülesehitus: paluti kirjutada võimalikult erineva tähendusega lauseid, mitte esimesena meenuvaid lauseid.

Niisiis võib katse tulemuseks pidada eelkõige seda, et erinevaid abstraktseid tähendusi on kõnelejate arvates rohkem kui ruumilisi, ja võib eeldada, et kõnelejad teevad vahet, millise abstraktse suhte väljendamiseks nad kaas sõna tarvitavad. Võib oletada ka seda, et abstraktsete tähenduste puhul on nende omavahelisi seoseid raskem tajuda kui ruumilise tähenduse korral.

⁷ Produktsioonikatse viis Tartu Ülikoolis läbi Renate Pajusalu (2004. aastal).

Et ruumilist tähendust siiski enamasti esimesena mainiti, viitab sellele, et konkreetne ruumiline tähendus on kõneleja jaoks väga oluline, see tuleb kergesti meelde.

9.2. Spontaanse produktsiooni katse. Katses paluti spontaanselt kirja panna kümme esimesena meenuvat lauset sõnadega *üle*, *alla* ja *peale*⁸ (iga katseisik moodustas lauseid vaid ühe sõnaga neist kolmest). Vanema grupi katseisikud (üliõpilased) olid vanuses 18–25, nooremad (kooliõpilased) vanuses 12–13. Katse erineb eelmisest produktsioonikatsest selle poolest, et katseisikud ei pidanud tähendusele tähelepanu pöörama, nende mõte ei olnud suunatud võimalikult erineva tähendusega lausete väljamõtlemisele, vaid võimalikult paljude erinevate lausete loomisele.

Üliõpilastega katses osales 65 inimest, neist 33 kirjutas lauseid sõnaga *üle* ja 32 sõnaga *peale*. Kummaski rühmas kirjutas kaks-kolm inimest vähem kui kümme lauset, *üle* rühmas tuli kaks tööd sisulise arusaamatuse tõttu hilisemast analüüsist välja jätta.

Üliõpilaste tulemused olid järgmised. Sõnaga *üle* loodi kokku 273 lauset (vt joonist 5). Neist viitas ruumisuhetele 135, abstraktsetele suhetele 121 ja ajasuhetele 17. Esimesena nimetati sagedamini ruumilisi tähendusi (19 korral 28-st). Sõnaga *peale* loodi kokku 266 lauset (vt joonist 6). Neist 116 oli ruumisuhete valdkonnast, 98 abstraktset ja 52 viitas ajasuhtele. Esimesena nimetati 15 korral ruumilist, 10 korral aja ja 3 korral abstraktset tähendust.

Kokkuvõtteks võib öelda, et üliõpilastel tuli enamasti esimesena meelde sõna ruumiline tähendus. Samuti võib öelda, et lauseid, kus katsealune sõna esines ruumilises tähenduses, produtseeriti mõnevõrra rohkem kui muid. Kuid ruumiliste ja abstraktsete lausete hulga erinevus ei olnud silmatorkav, järelikult meenuvad nende sõnade abstraktsed tähendused kõnelejatele samuti kiiresti ega ole raskemini produtseeritavad. Sõna *peale* puhul väärib märkimist rohke ajaline tähendus (nt *peale loengut lähen koju*).

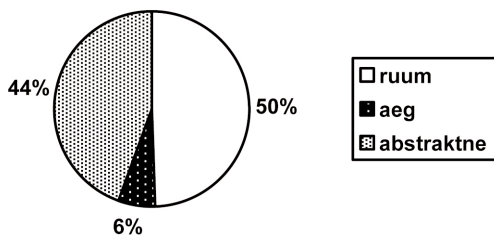
Koolilastega katses osales 42 õpilast. Neist 22 kirjutas lauseid sõnaga *üle*, 20 sõnaga *alla*.

Kooliõpilastega katse tulemusena selgus, et 90 protsendil oli esimesena kirja pandud ruumitähendusega lause (nt *Hüppasin üle aia*), *alla* puhul oli see 100% (nt *Lähen tooli alla*). Järgmiste lausete hulgas oli juba ka teistsuguseid, kuid valdavalt kasutati sõnu *alla* ja *üle* siiski ruumisuhete väljendajana (*alla* – 87%, *üle* – 74%). Tähelepanuväärne oli ajalauseste täielik puudumine.

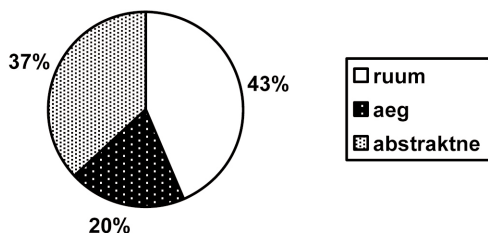
Kooliõpilaste ja üliõpilaste tulemuste erinevus (õpilastel ruumitähendusi oluliselt rohkem) võib olla seletatav inimese mõtlemise arenguga, vanuses 12–13 mõeldakse konkreetsemalt, abstraktne mõtlemine nõuab suuremat pingutust. Võib oletada sedagi, et filoloogiaüliõpilased pööravad ka lausete spontaansel moodustamisel suuremat tähelepanu nende erinevale tähendusele, aga kooliõpilased produtseerivad vastavalt ülesandele võimalikult palju lauseid, pikemalt mõtlemata nende tähenduserinevuste peale.

Spontaanse produktsiooni katse kokkuvõtteks võib öelda, et selle tulemused vastavad üldjoontes H. Cuyckensi, D. Sandra ja S. Rice'i katse tulemustele, millest selgus, et ligi 60% etteantud prepositsioonidega produtseeritud lausetest kuulus ruumi valdkonda (Cuyckens, Sandra, Rice 1997: 43). Nad järeldasid sellest, et ruumilised tähendused on nende prepositsioonide puhul

⁸ Katse viis üliõpilastega läbi Renate Pajusalu, kooliõpilastega Tallinna Vanalinna Hariduskollegiumi emakeeleõpetaja Tiina Veismann. Katsed toimusid sügisel 2006.

Joonis 5. Täendusvaldkondade jagunemine spontaanse produtseerimise katses: *üle*.

Joonis 6. Täendusvaldkondade jagunemine spontaanse produtseerimise katses: *peale*.

siiski mingil viisil eelisolukorras ja et üldiselt võib rääkida ruumilistest tähendustest kui prototüüpsematest. Samal ajal näitab see, et ajalisi ja abstraktseid tähendusi samuti täiesti korralikul hulgal produtseeriti, et ka need on kategooria olulised liikmed.

10. Arutelu

Kokkuvõtteks võib öelda, et ühelt poolt empiirilised andmed osaliselt toetavad mudelit, mille järgi polüseemse kaassõna tähendusvõrgustiku keskmes võiks paikneda ruumivaldkonda kuuluv prototüüp (ruumiline tähendus oli spontaanse produktsiooni katses veidi esilduvam kui muud, samuti on mitme kaassõna puhul jälgitav kas kehaosanimetusest või ruumiterminist lähtuv grammatikaliseerumisprotsess). Teiselt poolt vaidlevad sageduse andmed ja tähenduse produtseerimise katse sellele vastu. Kõige rohkem leiab korpusest abstraktse tähendusega näiteid ja ka keelekasutajad toovad kõige rohkem välja abstraktseid tähendusi.

Sellised tulemused panevad järele mõtlema, mida empiirilistest andmetest järeldada saab ja kuidas neid keskse tähenduse otsingul arvesse võtta. Jarno Raukko on oma katsetest järeldanud, et selline prototüüpse tähenduse määramine pole sugugi probleemitu ja sõltub tulemuste interpreteerijast (Raukko 2003: 165).

Nagu juba viidatud, hoiduvad (kaas)sõnade tähenduste uurijad tihtipeale nimetamast keskset tähendust prototüübiks. Olgu nimetamisega kuidas tahes, ent kui eeldada, et polüseemiat on võimalik kirjeldada süstemaatilise tähendusvõrgustiku kaudu, siis tuleb tegelda küsimusega, kuidas kirjeldada tähendusvõrgustiku keset.

Selle artikli autori jaoks on seni olnud kõige veenvam Ronald Langackeri polüseemia arengu mudel, mis paneb kokku skeemi ja prototüübi, püüdes need ühendada ja suhestada komplekssete kategooriate võrgustiku kontseptsiooniga. „Prototüübi järgi kategoriseerimine näib esialgu olevat midagi hoopis muud kui skeemide järgi kategoriseerimine. Prototüüp on kategooria tüüpiline juhtum, teised elemendid kuuluvad kategooriasse selle järgi, kuidas tajutakse nende ja prototüübi sarnasust: nii tekivad sarnasuse astmel põhinevad liikmelisuse astmed. Skeem on seevastu abstraktne iseloomustus, mis sobib täielikult kokku kõikide selle kategooria liikmetega, mida ta määratleb (see tähendab, et liikmelisus ei ole astme küsimus), see on integreeritud struktuur, mis kehtab oma liikmete ühiseid omadusi/ühisosi: liikmed on suurema täpsuse ja rohkemate detailidega mõisted, mis viimistlevad skeemi erineval viisil. Need kaks kategorisatsiooni laadi on siiski sisemiselt seotud ja kirjeldatavad üh(ts)e nähtuse aspektidena” (Langacker 1987: 371).

See tähendab, et skeemi korral võrdleme meid huvitavat tähendust üldisema, laiemaga tähendusega (ehk skeemiga). Tähendus, mille skeem annab, sobib paljude konkreetsete selle skeemi juurde kuuluvate tähendustega. Skeemist ühe kindla tähenduse saamiseks on tarvis skeemi piirata, täpsustada. Prototüübil on võrdsed (võrdselt spetsiifilised) tähendused, millel on omavahel mingisugune (suurem või väiksem) kattuvus. Prototüübist siht-tähenduse saamiseks tuleb tähendust laiendada. „Kui mõtleme (tähendus)laiendusest kui horisontaalsest suhtest ja skemaatilisusest kui vertikaalsest suhtest, siis saame öelda, et leksikaalse võrgustiku väljapoole kasvamine prototüübist laienedes on sisemiselt seotud selle ülespoole kasvamisega skeemi ekstraheerides. Üks ei ole teiseta võimatu, aga nad kipuvad koos esinema kui sama paisuva mehhanismi seotud küljed” (Langacker 1987: 373).

Eesti kaassõnade *üle* ja *peale* tähendusi käsitledes olen kirjeldanud üht võimalust, kuidas polüseemse üksuse tähendusvõrgustik võiks välja näha. Tähendusvõrgustiku keskel on (ruumiline) mudel (stseen), mis esitab skemaatiliselt selle sõna tähenduste kõige olulisemad tunnusjooned, tegemist on justkui mingi üldise kujutluspildiga, mis inimesel tekib vastavat sõna kuuldes. Selle mudeli oluline omadus on võimalus vaadelda teda mitmest küljest (nii nagu meil on võime päris ruumis liikuda ja vaadelda objekte mitmest suunast ja samamoodi mõttes objekte keerata ja „näha” teisest küljest). Võimalus vaadata sama stseeni eri perspektiivist koos võimalusega valida kas konkreetne või abstraktne (või spetsiifiliselt ajaline) tähendusvaldkond loobki olukorra, kus ühe ja sama keelelise üksusega on võimalik väljendada väga mitmesuguseid suhteid (nt *tõmban teki lapse peale, jooksen rongi peale, mõtlen sinu peale* jne). Mudeli rakendusena olen kirjeldanud sõnade *üle* ja *peale* tähendusi (Veismann 2004; 2006a; 2006b). Pikem teoreetiline tutvustus ootab veel järke.

11. Kokkuvõte

Oma artiklis uurisin seda, kuidas polüseemsete kaassõnade tähendusi kirjeldada radiaalse tähendusvõrgustiku abil. Artikkel püüdis empiirilisi andmeid (korpuse andmeid ja katseid) arvesse võttes näidata, et senisest hoolsam tuleks olla radiaalse tähendusvõrgustiku keskse tähenduse määratlemisel. Samuti peaks tähendusi võrgustikuga sidudes arvesse võtma katselisi tule-

musi, mis näitavad, et sellised tähendusvaldkonnad nagu ruum, aeg ja abstraktsed suhted on keelekasutaja jaoks erinevad, ta tajub nendesse kuuluvaid tähendusi eraldiseisvatena. Kui seada eesmärgiks psühholoogiline reaalsus, tähendusvõrgustiku inimese mõtlemisega korreleerumine, siis tuleks võrgustikku üles ehitades arvestada psühholingvistiliste katsete tulemustega.

Eesti kaassõnade *üle* ja *peale* kohta selgus, et kirjakeele korpuses väljendavad nad kõige sagedamini abstraktseid suhteid. Samuti andis katse, kus katseisikutel tuli moodustada nende sõnadega võimalikult erineva tähendusega lauseid, kõige enam abstraktse tähendusega näiteid. Spontaanse produktsiooni katse andis seevastu tulemuseks rohkem ruumisuhteid väljendavaid lauseid. Ruumivaldkonna prioriteetsuse poolt räägib ka grammatikalisearumisteooria, millesse sobib hästi eesti kaassõna *peale* kujunemine kehaosanimetusest *pea*.

Sõnade *üle* ja *peale* puhul pooldan sellist polüseemia käsitlust, kus tähendusvõrgustiku keskmes ei paikne mitte üks (prototüüpne) tähendus, vaid mentaalne mudel, mis tekitavad skeemid (või skeemkujutlused), võimaldades meil mõista nende sõnade kõiki tähendusi. Mudel töötab paralleelselt nii ruumi-, aja- kui ka abstraktsete suhete valdkonnas.

Kirjandus

- Brugman, C. M. 1988. The Story of *over*. Polysemy, Semantics, and the Structure of the Lexicon. New York: Garland Press.
- Brugman, C. M., Lakoff, G. 1988. Cognitive Topology and Lexical Networks. – Lexical Ambiguity Resolution. Ed. by S. Small, G. Cottrell, M. Tannenhaus. San Mateo, CA: Morgan Kaufman, lk 477–507.
- Cadiot, P., Visetti, Y.-M. 2001. Pour une théorie des formes sémantiques. Paris: Presses Universitaires de France.
- Cuyckens, H., Sandra, D., Rice, S. 1997. Towards an Empirical Lexical Semantics. – Human Contact Through Language and Linguistics. Ed. by B. Smieja, M. Tasch. Berlin: Peter Lang, lk 35–54.
- Ehasalu, E., Habicht, K., Kingisepp, V.-L., Peebo, J. 1997. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Evans, V., Green, M. 2006. Cognitive Linguistics. An Introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Frisson, S., Sandra, D., Brisard, F., Cuyckens, H. 1996. From One Meaning to the Next. The Effect of Polysemous Relationships in Lexical Learning. – The Construal of Space in Language and Thought. Ed. by R. Dirven, M. Pütz. Berlin: Mouton de Gruyter, lk 613–647.
- Geeraerts, D. 1997. Diachronic Prototype Semantics. Oxford: Clarendon Press.
- Geeraerts, D. 1999. Diachronic Prototype Semantics. A Digest. – Historical Semantics and Cognition. Ed. by A. Blank, P. Koch. Berlin–New York: Mouton de Gruyter, lk 91–108.
- Gibbs, R. W. Jr. 2006. Why Cognitive Linguists Should Care More about Empirical Methods. – Methods in Cognitive Linguistics. Ed. by M. Gonzales-Marquez, I. Mittelberg, S. Coulson, M. J. Spivey. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, lk 2–18.

- Gibbs, R. W. Jr., Matlock, T. 1999. Psycholinguistics and Mental Representations. – *Cognitive Linguistics*, kd 10 (3), lk 263–269.
- Gibbs, R. W. Jr., Matlock, T. 2001. Psycholinguistic Perspectives on Polysemy. – *Polysemy in Cognitive Linguistics*. Ed. by H. Cuykens, D. Tuggy, S. Rice. Amsterdam: John Benjamins.
- Gilbert, E. 2003. Ebauche d'une formalization des prepositions *in*, *on* et *at*. – *Cynos*, nr 21 (1), lk 93–111.
- Gilquin, G. 2006. The Place of Prototypicality in Corpus Linguistics. – *Corpora in Cognitive Linguistics. Corpus-Based Approaches to Syntax and Lexis*. Ed. by S. T. Gries, A. Stefanowitsch. Berlin–New York: Mouton de Gruyter, lk 159–192.
- Gonzalez-Marquez, M., Mittelberg, I., Coulson, S., Spivey, M. J. 2006. *Methods in Cognitive Linguistics*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Grünthal, R. 2003. *Finnic Adpositions and Cases in Change*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Habicht, K. 2000. Grammaticalization of Adpositions in Old Literary Estonian. – *Estonian: Typological Studies IV*. Ed. by M. Ereht. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 19–58.
- Habicht, K. 2001. Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Habicht, K., Kingisepp, V.-L., Pirso, U., Prillop, K. 2000. Georg Mülleri jutluste sõnastik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Heine, B. 1989. Adposition in African languages. – *Linguistique Africaine*, nr 2, lk 77–127.
- Heine, B. 1997. *Cognitive Foundations of Grammar*. Oxford–New York: Oxford University Press.
- Herskovits, A. 1986. *Language and Spatial Cognition. An Interdisciplinary Study of the Prepositions in English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Historical Semantics and Cognition*. Ed. by A. Blank, P. Koch. Berlin–New York: Mouton de Gruyter, 1999.
- Huumo, T. 2008. Joko lingvistin nojatuoli joutaisi kaatopaikalle? Introspektio-lingvistiikan asemasta kognitiivisessa kielitieteessä. – *Emakeele Seltsi aasta-raamat* 53 (ilmumas).
- Jorgensen, J. C. 1990. The Psychological Reality of Word Senses. – *Journal of Psychological Research*, kd 19, nr 3, lk 167–190.
- Kingisepp, V.-L., Habicht, K., Prillop, K. 2002. Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 22. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lakoff, G. 1987. *Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Langacker, R. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. 1. *Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Lee, D. 2004. *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Lemmens, M. 2006. Caused Posture. Experiential Patterns Emerging from Corpus Research. – *Corpora in Cognitive Linguistics. Corpus-Based Ap-*

- proaches to Syntax and Lexis. Ed. by S. T. Gries, A. Stefanowitsch. Berlin–New York: Mouton de Gruyter, lk 261–296.
- Miller, G. A. 1969. A Psychological Method to Investigate Verbal Concepts. – *Journal of Mathematical Psychology*, kd 6, nr 2, lk 169–191.
- O’Dowd, E. M. 1989. Prepositions and Particles in English. A Discourse-Functional Account. New York–Oxford: Oxford University Press.
- Ojutkangas, K. 2001. Ruumiinosannimien kieliopillistuminen suomessa ja virossa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Pajusalu, R., Tragel, I., Veismann, A., Vija, M. 2004. Tuumsõnade semantikat ja pragmaatikat. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 5. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Palmeos, P. 1973. Eesti keele grammatika II. Neljas vihik. Kaassõna. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Raukko, J. 2002. Pitämisen polysemia. Miten koehenkilöt hahmottavat *pitää*-verbin merkitystyyppejä. – *Virittäjä*, kd 106, nr 3, lk 354–374.
- Raukko, J. 2003. Polysemy as Flexible Meaning. Experiments with English *get* and Finnish *pitää*. – Polysemy. Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language. Ed. by B. Nerlich, Z. Todd, V. Herman, D. D. Clarke. Berlin: Mouton de Gruyter, lk 161–193.
- Rice, S. 1996. Prepositional Prototypes. – *The Construal of Space in Language and Thought*. Ed. by M. Pütz, R. Dirven. Berlin: Mouton de Gruyter, lk 135–165.
- Rosch, E. 1975. Cognitive Representations of Semantic Categories. – *Journal of Experimental Psychology: General*, kd 104, nr 3, lk 192–233.
- Rosch, E. 1978. Principles of Categorization. – *Cognition and categorization*. Ed. by E. Rosch, B. B. Lloyd. Hillsdale, NJ: Erlbaum, lk 27–47.
- Rosch, E., Mervis, C. B. 1975. Family Resemblances. *Studies in the Internal Structure of Categories*. – *Cognitive Psychology*, nr 7, lk 573–605.
- Ross, K. 1997. Kohakäänded Georg Mülleri ja Heinrich Stahli eesti keeles. – *Pühendusteos Huno Rätsepale*. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Tartu: Tartu Ülikool, lk 184–201.
- Ross, K. 1999. Kas eesti kirjakeel võinuks kujuneda teistsuguseks. – *Mis on see ise: tekst, tagapõhi, isikupära*. Toim. M. Kalda, Õ. Kepp. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 9–30.
- Sandra, D., Rice, S. 1995. Network Analyses of Prepositional Meaning. *Mirroring Whose Mind – the Linguist’s or the Language User’s?* – *Cognitive Linguistics*, kd 6, nr 1, lk 89–130.
- Suutari, T. 2004. ’Kopf’ in finnischen, estnischen und saamischen Ortsnamen. – *Finnisch-Ugrische Forschungen*, B. 58, H. 1–3. Helsinki, lk 235–295.
- Svorou, S. 1986. On the Evolutionary Paths of Locative Expressions. – *Proceedings of the Twelfth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, lk 515–527.
- Sweetser, E. 1990. *From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zlatev, J. 2003 Polysemy or Generality? – *Cognitive Approaches to Lexical Semantics*. Ed. by H. Cuyckens, R. Dirven, J. R. Taylor. Berlin: Mouton de Gruyter, lk 449–452.
- Talmy, L. 2006. Foreword. – *Methods in Cognitive Linguistics*. Ed. by M. Gonzales-Marquez, I. Mittelberg, S. Coulson, M. J. Spivey. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, lk xi–xx.

- Taylor, J. R. 2006. Polysemy and the Lexicon. — Cognitive Linguistics. Current Applications and Future Perspectives. Ed by G. Kristiansen, M. Achard, R. Dirven. Berlin: Mouton de Gruyter, lk 51–80.
- Tyler, A, Evans, V. 2001. Reconsidering Prepositional Polysemy Networks. The Case of *over*. — Language, kd 77, nr 4, lk 724–765.
- Tyler, A., Evans, V. 2003. The Semantics of English Prepositions. Spatial Scenes, Embodied Meaning and Cognition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vandeloise, C. 2006. Are There Spatial Prepositions? — Space in Languages. Linguistic Systems and Cognitive Categories. Ed. by M. Hickmann, S. Robert. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, lk 139–154.
- Veismann, A. 2004. Sõna *üle* tähendustest. — Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 762–777.
- Veismann, A. 2006a. Konstruksioonid sõnaga *peale*. — K. Kerge, M.-M. Sepper, *Finest Linguistics. Proceedings of the Annual Finnish and Estonian Conference of Linguistics*, Tallinn, May 6–7, 2004. Tallinn: Tallinn University Press, lk 421–429.
- Veismann, A. 2006b. *Peale* ja *pärast*. — Emakeele Seltsi aastaraamat 51, lk 170–183.
- Winters, M. E. 1990. Toward a Theory of Syntactic Prototypes. — Meaning and Prototypes. *Studies in Linguistic Categorization*. Ed. by S. L. Tsohatzidis. London—New York: Routledge, lk 285–306.

A Cognitive Semantic Analysis of the Estonian Adpositions *üle* ‘over’ and *peale* ‘on, onto’: Some Questions and Queries

Keywords: Estonian adpositions, polysemy networks, empirical methods in semantics, cognitive semantics

This paper deals with how to describe the meanings of Estonian adpositions *üle* ‘over’ and *peale* ‘on, onto’ by means of cognitive semantics. Empirical methods for determining central senses of adpositions are taken into consideration. Data from corpora (both synchronic and diachronic) and production tests are presented and compared. According to Sandra and Rice 1995, it is relevant to distinguish between spatial, abstract and temporal usage types of adpositions (as language users make clear-cut differences between spatial and temporal domains).

Traditionally, radial network models of the polysemy of adpositions have placed spatial usage in the middle of the network. Grammaticalization of body-part terms into locative expressions is quite a typical feature of Estonian. *Peale* is formed of the body-part noun *pea* ‘head’ and the allative case marker *-le* (‘onto’), and indeed, this kind of transparent formation can be regarded as an argument for the centrality or prototypicality of spatial uses. At the same time, analysis of Old Literary Estonian shows that in the religious texts from the 17th and 18th century *üle* and *peale* are mostly used for expressing abstract relations.

The data on linguistic frequency (based on the Corpus of Estonian Literary Language) suggest that the prototypicality or centrality of adpositional meaning is primarily connected with abstract uses.

Although subjects in the production tests generally tended to produce more sentences with abstract meanings, spontaneous production tests (especially with schoolchildren) elicited primarily spatial meanings.

My solution for the polysemy network of Estonian *üle* and *peale* is presented as an image-schematic model with three perspectives, respectively accounting for the usages in spatial, temporal and abstract domains. As language users, we take advantage of our physical ability to see things in the world from various perspectives in creating and understanding the meanings of a polysemous word. Thus, the three perspectives of the image-schemas for *üle* and *peale* represent our ability to view a whole situation from different perspectives in spatial, temporal and other domains.

Ann Veismann (b. 1972), MA, research fellow, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, ann.veismann@ut.ee